

Licht

Licht

Jona de Jongh

Schrijver: Jona de Jongh

Coverontwerp: Nura

ISBN: 9789464058710

© Jona de Jongh

proloog

Onverwacht kroop ze tegen hem aan.

Hij was volledig overrompeld, keek hulpeloos op naar Martha.

Martha glimlachte.

'Goed', zei ze, 'mooi.' En draaide zich om om thee te gaan zetten.

Lucas zat verkrampt op de bank, wist niet waar hij zijn armen en handen moest laten. Martha zag hoe opgelaten hij zich voelde en liep op hem toe.

'Kom, grote vriend, zo.'

Ze pakte zijn linkerarm en legde die om het meisje, zodat ze comfortabel in een holletje kwam te liggen. In zijn rechterhand stopte ze een koekje.

'Voor jou. Voor bij de thee.'

*

Het was zijn droom, zijn levensdoel geweest: zich onderscheiden van anderen, bewonderd worden en geliefd zijn.

Het was mislukt.

Vanaf nu moest het anders, zeker na de onvoorstelbare gebeurtenis van vorig jaar.

Hij had genoeg tijd verspild.

Hij las in de krant over de eerste bommen op Aleppo en de vluchtelingenstroom die vanuit Syrië op gang kwam.

Hij legde de krant opzij en dacht na over het besluit dat hij had genomen.

Hij zou ook vluchten, weg van zijn zelfingenomenheid, zijn eerzucht en zijn mislukkingen. En weg uit zijn geboortestreek, naar een plek waar hij een nieuwe start zou maken.

Maar de komende maanden zou hij eerst nog afscheid nemen, voor langere tijd of voorgoed, van degenen aan wie hij zich had gehecht. En van enkele plekken, waar hij nog één keer wilde zijn.

En ja, ook van tante Ida...

Toen hij de krant weer oppakte en verder las, schaamde hij zich voor zijn associatie. Hij was geen vluchteling. In alle vrijheid en comfort maakte hij een keuze, zoals hij al zijn hele leven had kunnen doen.

*

Hij haalde de knop van de koperen trekbel een paar keer heen en weer en wachtte.

Het wachten zou even gaan duren, wist hij.

Net als Frans zelf, maakte het huis een eenzame indruk tussen de omliggende woningen en kantoren, die stuk voor stuk jonger waren, de meeste zelfs meer dan honderd jaar.

Gewoontegetrouw gleed zijn blik langs de glas-in-lood ramen naar boven.

Iedere keer leek de trapgevel weer iets dreigender voorover te hellen dan bij zijn vorige bezoek, alsof deze zich ieder moment op hem zou kunnen storten.

Het lijkt of jouw huis een hekel heeft aan pianostemmers, had hij tegen Frans gezegd.

Dat hoort zo, het huis is ‘op vlucht’ gebouwd, had hij geantwoord, de gevel hoort uit het lood te staan. Lucas had zich afgevraagd of het niet eerder met het langsdenderende verkeer te maken had, maar had het verder maar zo gelaten.

Langzaam ging de voordeur open.

Frans verwelkomde hem met een gekwelde uitdrukking op zijn gezicht.

‘Sorry, ik ben niet meer zo snel.’

Lucas had afgeleerd om in te gaan tegen Frans’ verontschuldigen voor zijn handicap en zei dus maar weer: ‘Geeft niet, ik heb alle

tijd.’

Frans schuifelde voor hem uit achter zijn looprek door de gang richting de woonkamer.

De koffie stond klaar, Lucas wist hoeveel moeite en tijd dit hem gekost moest hebben. Behalve in de gevallen waarin hij er niet onderuit kwam, wees Frans alle hulp af, hij wilde zelf de regie houden.

De woning zag eruit zoals een eind negentiende eeuwse woning eruit hoort te zien, met plafondornamenten, brede vloerdelen en lambriseringen van eikenhout.

Frans had alle vertrekken opgetuigd met antieke meubelen en kunstvoorwerpen.

Dat was allemaal in de periode voor zijn hersenbloeding gebeurd.

In de achterkamer, achter de schuifdeuren stond een imposante Bösendorfer vleugel, die vrijwel de gehele ruimte in beslag nam. De vleugel werd niet meer bespeeld, Frans’ rechterkant deed het niet meer.

Lucas vermoedde dat hij een goede pianist geweest was. Ze kenden elkaar nog maar kort, toen Lucas hem hiernaar gevraagd had.

‘Ach, het stelde niet veel voor.’

En deed het hem geen pijn dat de vleugel daar nog steeds stond?

Frans was volgeschoten. ‘Ik kan er geen afstand van doen.’

Daarna was het nooit meer een onderwerp van gesprek geweest.

Ze dronken samen hun koffie aan de ronde eettafel, ze spraken nooit veel, ook nu niet.

‘Ik ben vandaag voor het laatst, Frans, ik ga verhuizen.’

Hij legde een lijstje neer met de namen van een vijftal collega-pianostemmers.

‘Deze mensen kan ik je aanbevelen.’

Frans staarde met gebogen hoofd naar zijn handen op tafel.

Het leek Lucas het beste, hem nu even de tijd te geven, om de boodschap tot zich te laten doordringen.

‘Kom, ik ga eens aan de slag.’

Lucas stond op, pakte zijn tas met gereedschappen en begaf zich naar de zijkamer.

Ook een vleugel waar niet op gespeeld wordt, moet gestemd worden. Nadat hij daar ruim een uur mee bezig was geweest, vervoegde hij zich weer bij Frans, die nog in precies dezelfde houding aan tafel zat.

‘Frans, ik ga je missen.’

‘Ik jou.’

‘Als ik weer eens in Rotterdam ben, zoek ik je nog eens op, goed?’

Frans knikte. Zo bleven ze even samen zwijgend zitten.

‘Ik kom er zelf wel uit, en weer bedankt voor de koffie, je maakt het geld maar over, net als anders, geen haast.’

Hij knikte opnieuw, amper zichtbaar.

‘Tot ziens dan maar, Frans.’

Traag stak Frans zijn linkerhand uit.

Lucas zag het niet meer, hij was de kamer al uit.

Voordat hij de buitendeur achter zich dichttrok, bleef hij in de gang

nog even staan, zijn ogen dicht. Voor de laatste keer snoof hij de geur op van het oude huis, die bijzondere mengeling van vocht en boenwas, een geur die hij zou willen meenemen.

*

De deur ging een klein stukje open.

'Hé, ouwe rukker, mooi jou weer te zien man!' Een grijns van oor tot oor.

Niemand die hem zo enthousiast begroette als Herman.

'Ogenblik.'

De deur ging weer dicht en Lucas hoorde hoe spullen opzij geschoven werden, waarmee de opening even later net genoeg ruimte zou bieden om hem erin te laten.

Hij stapte naar binnen. Herman schudde met beide handen zijn rechterhand.

'Ik weet het, je hoeft niks te zeggen, ik zal niet knijpen.'

Herman had zijn hele leven aan krachttraining gedaan.

'Loop maar vast door.'

Hij wurmde zich langs Herman en wachtte even om zijn ogen aan het schemerlicht te laten wennen, hij had meermalen ervaren dat het belangrijk was te kijken waar je in dit huis je voeten neerzette.

Terwijl Herman de deur opnieuw barricadeerde met de weggeschoven dozen en de honkbalknuppel plus hakbijl er weer tegenaan zette, verplaatste Lucas zich langzaam zijwaarts door de gang, richting de woonkamer. Het paadje tussen de opgestapelde spullen was maar zo'n dertig centimeter breed, en leidde naar zijn vaste plek, hem ooit door Herman toegewezen, links op de bank.

Voor de bank langs liep het paadje verder en splitste zich vervolgens

naar links naar de keuken en naar rechts richting slaapkamer. Meer loopruimte was er niet, de hele woning was volgestouwd met spullen, intussen ook de route naar de slaapkamer en, eerder al, de slaapkamer zelf.

Herman leefde op de bank, overdag, 's avonds en 's nachts.

Hij kwam terug uit de keuken, met de gebruikelijke grote mok thee, die hij vlak voor Lucas op het uiterste puntje van de tafel neerzette, op de rest van de tafel was geen plek meer.

Zelf nam hij nooit iets. 'Ik heb al op,' zei hij dan.

Hij nam zelf plaats rechts op de bank en zodra hij zat, sprong steevast poes Sien schijnbaar vanuit het niets tevoorschijn, om tussen hen in te gaan liggen, zoals gewoonlijk met haar rug naar Lucas toe.

Ze kenden elkaar heel wat jaren, Herman was een van zijn eerste klanten geweest. Lucas bezocht hem nog regelmatig, ook al stemde hij zijn piano al lang niet meer.

Niet omdat de piano er niet meer was, maar omdat de piano niet meer was te bereiken. Volledig ingebouwd tussen de kostbaarheden die in de loop der jaren waren verzameld. Alles voor kleine bedragen gekocht. In de kringloopwinkel, op de rommelmarkt.

In Hermans ogen kostbare schatten, zeer zeldzaam; duizenden, sommige misschien wel miljoenen waard. Steeds lukte het hem om met zijn kunstkennerblik anderen voor te zijn. Hoe konden mensen zo naïef zijn om zulke waardevolle spullen voor zo weinig te verkopen. Hij straalde als hij hierover vertelde en zijn nieuwe

aanwinsten liet zien. Schilderijen, meubels, porselein, aardewerk, grammofoonplaten, naast duizelingwekkend veel waardeloze rommel.

Wederkerigheid in hun contact was er niet, Herman wilde zijn verhalen kwijt en dat was het. Toch was Lucas hem als een goede vriend gaan beschouwen.

Hij vond het altijd weer lastig om op te stappen, had het gevoel Herman in de steek te laten. Hij had daarom een ritueel bedacht om zijn afscheid aan te kondigen, waarbij dit voor allebei wat makkelijker werd.

‘Zullen we nog even?’

‘Ja, graag, ouwe rukker!’

Hij haalde zijn mondharmonica uit zijn zak en speelde Ketelbinkie, nog een paar smartlappen op verzoek, en tot besluit Hand in Hand Kameraden. Herman zong mee: hard, vals, en vol overtuiging.

Herman was in de loop der jaren steeds meer vervreemd geraakt van de wereld om hem heen, zijn toch al zeer beperkte sociale netwerk was in de loop der jaren steeds kleiner geworden, tot er niets meer van over was.

Deze keer maakte Lucas zich zorgen.

Herman kon zelfs zijn eigen wc niet meer bereiken. Hij plaste in een fles.

‘Waar leeg je die dan?’

‘Gewoon, uit het raam. Kijk, zo.’

Hij hield het gordijn een stukje opzij, zette het raam op een kier, deed alsof hij een fles leegde, sloot weer snel het raam en liet het gordijn terugvallen. Hij hoefde niet op te staan voor de demonstratie, kon er net bij vanaf de plek waar hij zat.

‘En poepen dan?’

‘O, gewoon in die emmer, deksel erop, en je ruikt niks.’

‘En douchen? De douche is toch achter de wc?’

‘Hoeft niet, ik word niet meer vuil en zweten doe ik nooit.’

De gordijnen waren dag en nacht dicht, mensen waren niet te vertrouwen, niemand van buiten mocht zien hoeveel kostbare spullen hij bezat. Herman was steeds achterdochtiger geworden, verdeelde de wereld in goede en slechte mensen. De laatste waren veruit in de meerderheid.

Van de kroonluchter aan het plafond brandde één peertje. Herman moest zuinig zijn, hoe rijk hij in zijn beleving ook was. Er zaten zeven lampjes in, waarvan er een goed was aangedraaid. Als dat stuk was, draaide hij een van de andere vast, zo zou hij nooit zonder licht zitten.

Hij kleepte zich excentriek. Malle hoedjes, uitbundige kostuums. Net als de kunstwerken, allemaal buitenkansjes, in tweedehands winkeltjes voor bijna niets gekocht, van mensen die geen notie hadden van wat voor topkwaliteit kleding ze in huis hadden. En stropdassen, wel honderden. Bij zijn laatste bezoek, had hij Herman niet meer thuis aangetroffen. Er hingen meerdere scheef en slordig opgeplakte A4'tjes achter de ramen, met grote paniekerige

hanenpoten: help! ik word ontvoerd! ik word vermoord.

De psychiater, die hij om een onderhoud had gevraagd, en die blij leek te zijn dat er tenminste een contactpersoon bestond, had alles toegelicht: Herman was gedwongen opgenomen. Met een rechterlijke machtiging zoals dat heette. Enkele bewoners uit de straat waren ongerust geworden, hadden de politie gewaarschuwd en via een of ander wijkteam was de GGZ ingeschakeld.

Lucas klopte en ging de eenpersoonskamer binnen.

Herman zat op de stoel naast zijn bed.

Een bijna surrealistisch tafereel, vond Lucas, zoals hij hier, met zijn onverzorgde lange haar, het rode bolhoedje en het felgekleurde bloemetjesoverhemd, contrasteerde met het fantasieloze meubilair.

Herman was als een kind zo blij hem weer te zien. En Lucas voelde nu pas goed hoe zeer hij op hem gesteld was.

Op een tafeltje lag een A-4tje met een wazige zwartwit afdruk van Sien, de poes.

Sien achter de tralies. De dierenbescherming had haar haar pas dagen na Hermans 'ontvoering' kunnen vangen met behulp van een vangkooi. Om Herman te laten weten dat Sien nu 'veilig' was, was de foto gemaakt.

'Kijk, Sien zit ook gevangen,' zei Herman.

Het ontroerde Lucas, hij deed zijn best dit niet te laten merken, hoewel dat niet hoefde, Herman merkte zoiets niet op.

Hij vertelde met veel omhaal hoe hij onder dwang uit zijn huis gehaald was. De psychiater van deze gevangenis en zijn team wilden nu zijn huis gaan leeghalen om zichzelf te verrijken. 'Ik zal met die psychiater praten,' had Lucas aangeboden.

De psychiater was vriendelijk geweest, maar in Lucas' ogen vooral zakelijk.

Hij had verteld over Het Plan.

Ze zouden Herman dwangmedicatie gaan geven, zogenaamde antipsychotica, om zijn achterdocht weg te nemen. De GGD zou ingeschakeld worden om de woning te ontruimen. En dan zou Herman weer zo snel mogelijk naar huis moeten, dit was een typisch geval van 'hoarding' - verzamelwoede - met psychotische overschrijdingen, niet ingewikkeld, ernstig en interessant genoeg om een langdurige opname te rechtvaardigen. Ze hielden hier geen kostgangers tenslotte.

'En... de rechterlijke machtiging blijft geldig, als stok achter de deur.'

Die laatste opmerking, mogelijk bedoeld om hem gerust te stellen, had een averechts effect gehad.

Lucas was toenemend geïrriteerd geraakt. En kwaad geworden. Dit kende hij amper van zichzelf, zich zo druk maken om een ander, die toch in feite ver van hem af stond. Hij had ook ineens niet meer om woorden verlegen gezeten, wat meestal wel het geval was als het op confrontaties aankwam.

Waarom werd Herman als psychiatrisch patiënt gezien, dat was hij helemaal niet. Gewoon een zonderlinge man die geen vlieg kwaad deed. Met een uit de hand gelopen hobby. Die intens gelukkig kon worden van iedere nieuwe aankoop die hij deed. Of het soms hun bedoeling was om mensen diepongelukkig te maken. Hadden ze wel geprobeerd zich in Hermans beleving te verplaatsen? Zouden zij zelf niet achterdochtig zijn geworden als hen zoiets overkwam? En waarom die haast? Om de zogenaamde casus succesvol psychiatrisch aan te pakken en af te sluiten, maar sociaal-maatschappelijk in alle opzichten te falen? Was dat de bedoeling? Hij, Lucas, zou kunnen proberen samen met Herman een oplossing te bedenken, voorzichtig tot een keuze zien te komen in wat wel en wat niet opgeruimd zou moeten worden. Hoe lang hij daar dan over dacht te gaan doen, had de psychiater gevraagd. Minstens een paar maanden, had Lucas gezegd (zijn eigen verhuizing kon wachten als het moest). Hij was de enige die Herman op dit moment vertrouwde, als hij er ook nog eens druk achter zou gaan zetten, zou ook dat vertrouwen weg zijn. Hij was bereid zo vaak als mogelijk bij Herman op bezoek te komen en daarnaast zoveel mogelijk tijd te investeren in het langzaam opruimen van de woning. Daar kon geen sprake van zijn, had de psychiater gezegd, de goede bedoelingen werden zeker gewaardeerd, maar nogmaals, ze hielden hier geen kostgangers. ‘Dat accepteren de ziektekostenverzekeraars vandaag de dag niet meer, meneer.’

Het gesprek was ten einde.

Er was uiteindelijk afgezien van dwangmedicatie, daar had hij dan in ieder geval enige invloed op gehad. Maar verder had hij machteloos gestaan, iedereen was doof geweest voor zijn argumenten. Herman had vervolgens ook zijn reguliere medicijnen, die hij al jaren slikte, niet meer vertrouwd. Hij had geweigerd om voortaan nog zijn bloeddrukverlagende medicatie, bloedverdunners en de pillen voor zijn diabetes te slikken. En de maaltijden, koffie en thee van de afdeling waren vergiftigd, had hij gezegd. Hij werd niet veel later overgeplaatst naar het verpleeghuis, vanwege zijn sterk verslechterde conditie. Lucas wist niet of hij hem hem daar ooit nog eens zou kunnen bezoeken. Wat hij wel zeker wist, was dat hij nooit meer de pretlichtjes in Hermans ogen zou zien.

*

Hij zat op een bankje bij het graf van zijn ouders.

Hij kwam hier vrijwel nooit, hier vond hij alleen de herinnering aan hun dood, niet aan hun leven. Hier was alleen de grafsteen.

'Zie, Ik maak alle dingen nieuw', boven de naam van zijn vader,

'Zalig zijn de zachtmoedigen' onder de naam van zijn moeder.

Maar vandaag wilde hij hier zijn. Voor de laatste keer.

Zijn vader was nu twaalf jaar dood, zijn moeder tien jaar. Het gemis had geleidelijk aan plaats gemaakt voor gevoelens van genegenheid, dankbaarheid en nabijheid.

Met zijn moeder was er altijd een warm contact geweest. Met zijn vader kreeg hij dat op het allerlaatst ook.

Lucas keek terug op een goede jeugd. En zijn vader had daar een even groot aandeel in had gehad als zijn moeder, vond hij nu.

Het was goedgekomen in die laatste drie dagen.

Hij zat aan het sterfbed van zijn vader.

'Ik wil nog wat zeggen, vader.....'

Ineens had hij de behoefte gehad hem zo aan te spreken. Daarvoor was het altijd pa, waarschijnlijk ooit papa, maar dat herinnerde hij zich niet meer.

'We praten er nooit over, ik ga al heel lang niet meer naar de kerk, maar ik ben nog steeds gelovig. En ik wil je bedanken dat je zo'n goede vader voor me bent geweest.'

Zijn vader begon te stralen. En dat had niet alleen te maken met de inhoud van de boodschap.

‘Ik noemde mijn vader ook altijd vader.’

Twee stralende ogen in een doodziek lichaam.

De dag erna voelde Lucas steeds de behoefte om een poosje bij hem te gaan zitten. En zijn hand vast te houden. Hij verwonderde zich erover dat dit nu zo vanzelfsprekend leek; tot dan toe hadden ze alleen formele handdrukken uitgewisseld.

Er werd niet meer gesproken, zijn vader had de energie niet meer.

Maar dat gaf niet, alles was met die paar woorden gezegd.

De derde dag sliep hij rustig in.

‘Je hebt hem heel blij gemaakt, Lucas,’ zei zijn moeder tegen hem.

Pas vanaf zijn veertigste ongeveer was Lucas’ oordeel over zijn vader geleidelijk aan milder geworden. En nog weer veel later, jaren na zijn dood, herkende hij trekken van zijn vader bij zichzelf. Eerst wilde hij dat dat niet zo was, vervolgens accepteerde hij het, en nu was hij er soms zelfs trots op.

Hij had zijn vader meegevraagd naar de erebegravingplaats waar zijn broers waren herbegraven. Hij had zijn camera en statief bij zich, het plan was om met de zelfontspanner een mooie foto van hen beiden te maken daar, bij de grafstenen.

Onderweg ernaartoe in de auto werd er nauwelijks gesproken. Lucas deed een poging en vroeg zijn vader waar het ook alweer was, de plek in Duitsland waar hij verbleef als dwangarbeider. Zijn vader

noemde de naam van de grote stad in het Ruhrgebied en toen was het weer stil.

Een dag vol gemiste kansen, dacht hij nu, ook al was de foto mooi geworden. Het was wel goed geweest, een dag zo samen, en hij wist dat zijn vader dat ook zo gevoeld had. Maar als hij die dag over had kunnen doen, had hij willen vragen waarom hij vernoemd was naar zijn vaders omgekomen broers.

Lucas Johannes was zijn doopnaam. Had hij daarmee de opdracht gekregen om een leegte op te vullen? Maar die vraag had hij waarschijnlijk niet durven stellen.

Hij had misschien wel durven vragen hoe zijn vader het beleefd had, lang geleden, het samen redden van dat jongetje uit zee.

Wat hij in ieder geval heel graag had willen zeggen, was hoe blij hij was geweest met zijn eerste brommer.

Het was op een zaterdag. Lucas was zeventien. Hij was aan het sleutelen aan zijn bromfiets, een rode Tyfoon, in het schuurtje in de achtertuin.

Kort nadat Lucas zestien was geworden, was zijn vader meegegaan om de brommer te kopen. En te betalen. Net als het dure suède jasje met franjes. Lucas merkte wel dat zijn vader niet erg gelukkig was met zijn keuzes, maar dit interesseerde hem niet, hij vond het niet meer dan vanzelfsprekend dat zijn vader dit voor hem over had.

Lucas had de demper uit de uitlaat verwijderd en was bezig met het terugplaatsen van de carburateur, die hij zojuist had uitgevijld. Dit

alles met de bedoeling de brommer flink op te voeren, hij hoopte dat hij zeventig kilometer per uur zou kunnen halen, liefst nog wat meer. Bij zijn werkzaamheden hingen zijn lange vette haren voortdurend voor zijn ogen, het was een wonder dat ze nooit in de brand gevlogen waren, met dat eeuwige shaggie in zijn linker mondhoek.

Lucas' kijk op volwassenen, zijn vader in het bijzonder, werd geheel bepaald door zijn vernauwde puberbrein. Zijn moeder nam hij ook niet serieus, maar zijn vader was in zijn ogen niets meer dan een saaie humorloze sukkel.

Lucas startte de bromfiets. De knetterende herrie die daarop volgde, klonk hem als muziek in de oren.

De achterdeur ging open en zijn vader kwam woedend op hem af.

Lucas sprong overeind. Zijn vader greep hem vast en schudde hem door elkaar. Hij rukte zich los, woedend dat zijn feestje verpest werd. Kom maar op, schreeuwde hij. Met gebalde vuisten stond hij voor hem. Zijn vader stond daar alleen maar. Lucas draaide zich om en zette de brommer uit. Hij trilde over heel zijn lichaam.

Hij voelde een hand, die kort zijn linker bovenarm streelde. Hij keek opzij. De hand van zijn vader. Geen van beiden zei iets. Lucas keek om en zag zijn vader met hangende schouders teruglopen naar de achterdeur en het huis weer in gaan.

Na zijn vaders overlijden had zijn moeder hem de briefkaarten overhandigd, die hij in de laatste jaren van de oorlog geschreven

had.

Hij had ze met gretigheid gelezen, en pas toen drong het ten volle tot hem door in wat voor wereld zijn vader had geleefd toen hij zelf zeventien was.

De Tweede Wereldoorlog was enkele weken voor zijn achttiende verjaardag uitgebroken. Zijn geliefde Rotterdam werd platgebombardeerd en alles waar een jonge jongen van kon dromen, was ingestort. Bij de razzia van Rotterdam in november 1944 waren hij en twee van zijn broers afgevoerd naar Duitsland om daar dwangarbeid te verrichten. Begin 1945 kwamen zijn beide broers om.

Zij waren samen met andere dwangarbeiders in de kelder van een schoolgebouw gevlucht na een luchalarm. Lucas' vader was die ochtend op een andere plek in de Duitse stad te werk gesteld. Er volgde een van de vele bombardementen op de stad, het was aan het eind van de ochtend. Overdag bombardeerden de Amerikanen, 's avonds en 's nachts de Engelsen. De schuilkelder van het schoolgebouw werd vaker gebruikt, Duitse burgers hadden voorrang, de dwangarbeiders werden gedoogd. Deze en andere vergelijkbare kelders waren niet bestand tegen bombardementen, de bunkers in de stad die dat wel waren, waren uitsluitend bestemd voor de Duitsers zelf.

Een voltreffer op de school maakte een einde aan het leven van alle drieëndertig dwangarbeiders in de kelder.

Zijn vader nam deel aan het bergen van de lijken en groef zelf de